

УДК 811.161.2'367.624

ПРИСЛІВНИКОВІ ЕКВІВАЛЕНТИ СЛОВА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ КІН. X – XIV СТ.: БАГАТОКОМПОНЕНТНІ МОДЕЛІ З ВІЯЛОПОДІБНИМ РОЗЩЕПЛЕННЯМ*

Мельник К. О.

Статтю присвячено опису форми вираження особливого мовного явища під назвою еквівалент слова, показано характерні риси формальної організації цих одиниць, окреслено місце такого типу конструкцій у системі української мови кін. X – XIV ст.

Ключові слова: еквівалент слова, структура, модель, компоненти розщеплення, частиномовна перехідність, лексикалізація.

Статья посвящена описанию формы выражения особого языкового явления под названием эквивалент слова, показано характерные черты формальной организации этих единиц, начерчено место такого типа конструкций в системе украинского языка кон. X – XIV вв.

Ключевые слова: эквивалент слова, структура, модель, компоненты расщепления, частеречевая переходность, лексикализация.

The paper deals with the formal description of the special lingualistic phenomenon called equivalent of a word, its place in Old Ukrainian particular features of structure.

Key words: equivalent of a word, structure, model, splitting components, part of speech transitivity, lexicalization.

Багатоаспектність і асиметричність мовних явищ є відображенням неперервного розвитку мовної системи. Система мови є безупинним переходом форм всередині органічного всеохопного цілого, розвитком, у якому одна фаза готує наступну і веде до неї.

Перехідні випадки є свідченнями мовних змін, відбиваючи процес розвитку мовної системи [2, с. 68], адже у міжрівневих (проміжних) мовних зонах, як правило, високий рівень варіативності елементів, що досить часто зумовлює якісні системні зрушення [10, с. 34].

Віднедавна перелік одиниць, котрі в українській мові функціонують у межах перехідного – морфолого-синтаксичного – рівня мовної системи, поповнився новим структурним утворенням. Ідеться про *еквіваленти слова* (ЕС) – мінімальні структурні одиниці, які “пережили або переживають процеси лексикалізації, однак зберегли певні релікти словосполук” [3, с. 1]. ЕС являють собою поєднання неповнозначного і повнозначного слів, які є цілісними конструкціями зі сталою визначеною формою, змістом і функцією. Ці одиниці, як правило, співвідносні зі словом і тяжіють до лексикалізації. Утворюючись на синтаксичному рівні за рахунок вживання у нетиповій функції, ЕС набувають відповідної семантики і паралельно можуть зазнавати формальних змін на шляху морфологізації чи її подальшої лексикалізації. Основними ознаками ЕС є однонаголошеність, наявність у їхній структурі зазвичай одного повнозначного слова, цілісність семантики**.

Перебування певної одиниці у невластивій для неї синтаксичній позиції і виконання назагал нехарактерної синтаксичної функції тісно пов'язане із процесом частиномовного переходу, адже надалі цей частинореченнєвий статус може закріпитися за рахунок здобуття такою одиницею низки морфологічних властивостей [11, с. 238].

* Дослідження здійснене на матеріалі власноруч зробленої вибірки нарізнооформлених одиниць, співвідносних з прислівником, з реєстру лексикографічної праці І. Срезневського “Матеріали для словаря древнерусского языка по письменным памятникам” [8]. За браком місця у статті подано не всі багатоконпонентні моделі.

** Детально про теоретичні засади вивчення ЕС див. праці [3; 5; 6–7].

З огляду на те, що “процес переходу з видозмінами у формі слова <...> обов’язково вимагає спеціальної уваги та історичного аналізу” [1, с. 15–16], вивчення ЕС із залученням історичного матеріалу, тобто у діячності, має неабияке значення для осмислення низки мовних явищ у сфері граматики.

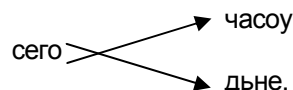
Прислівникові ЕС виражають ознаку дії, процесу, стану та якості чи ознаку іншої ознаки, спрямовані на вираження обставинних семантико-синтаксичних відношень, мають виразний похідний характер, вирізняються лексико-граматичною співвідносністю з усіма частинами мови, морфологічно безкатегорійні і незмінні. Тобто, мають набір ознак, притаманних прислівникові як частині мови.

ЕС виникає на синтаксичному рівні як явище функціональне, пов’язане зі сталим розміщенням певних компонентів у реченні; згодом особливості форми вираження впливають на внутрішню форму цих одиниць у процесі адвербалізації. З огляду ж на те, що форма і функція мовних одиниць надзвичайно тісно взаємопов’язані, утворюючи цілість [цит. за 9, с.111], надзвичайно важливим аспектом вивчення ЕС є їхня структурна організація.

З цієї метою для відповідних одиниць було утворено два найзагальніші різновиди моделей: двокомпонентні, або базові, і багатокомпонентні*.

Багатокомпонентні моделі об’єднують три і більше елементів. Ці моделі віддзеркалюють два типи зв’язків у внутрішній структурі ЕС: синтагматичні, представлені моделями із ланцюговим розгортанням структури, і парадигматичні, представлені моделями із віялоподібним розщепленням структури. Багатокомпонентні моделі за своєю будовою складніші, мають чіткі внутрішні зв’язки між компонентами, усталену структуру.

У процесі дослідження прислівникових ЕС побудовано 46 багатокомпонентних моделей з віялоподібним розщепленням на I кроці формування структури прийменниково-іменникового (27), прийменниково-прикметникового (11), прийменниково-числівникового (2), прийменниково-прислівникового (4) і займенниково-іменникового типів. Останній представлений тільки однією моделлю, сформованою на базі займенника *сего* та двох іменників у формі родового відмінка однини:

У реченні ЕС цієї моделі виступають типовими обставинами, про що свідчать такі приклади вживання** : *Тѣмъ же наречеса село то село кръви до сего дъне* (Остромирове Євангеліє, Мт. XXVI. 8); *Въ той церкви на камени выпечаталась стопа Господня, яко жива видѣти есть, какъ на воску выпечатана сего часу* (Записки Ігнатія ченця про подорож митрополита Пимена в Цареград і Єрусалим, 1392 р.).

Незначною кількістю моделей представлені також прийменниково-числівниковий і прийменниково-прислівниковий типи. У першому типі моделей початковими компонентами виступають прийменники *съ* і *въ*, утворюючи по одній 3-компонентній моделі:

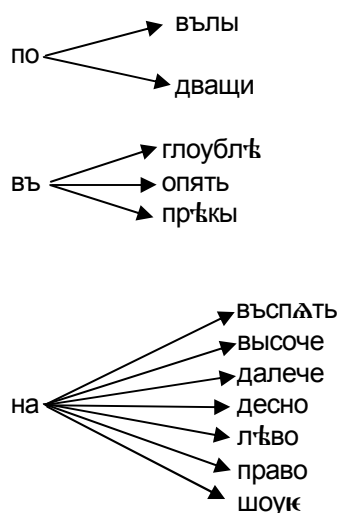

Прийменниково-прислівникового типу моделі утворені поєднанням прийменників *на*, *въ*, *о* і *по* з різними, як правило, відприкметниковими, прислівниками:

* У дослідженні використано принципи моделювання ЕС, розроблені й упроваджені А. Лучик [3].

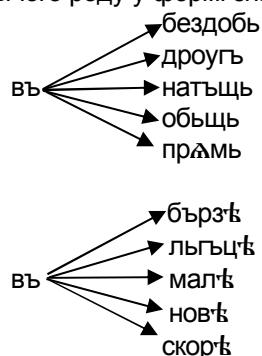
** Ілюстративний матеріал взято з праці [8].

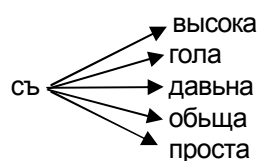
Дещо більше виявилось моделей прийменниково-прикметникового типу, серед яких побудовано п'ять 3-компонентних, три 6-компонентні, одну 7-компонентну і дві 14-компонентні моделі.

У 3-компонентних моделях з 2-компонентним розщепленням початковими елементами є прийменники **безъ**, **отъ**, **по** і **въ**.

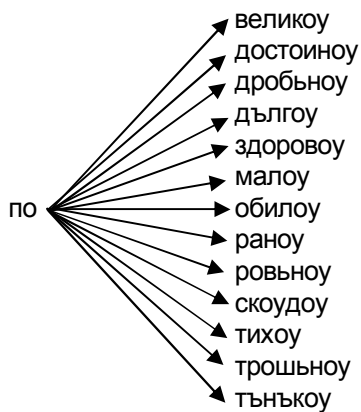
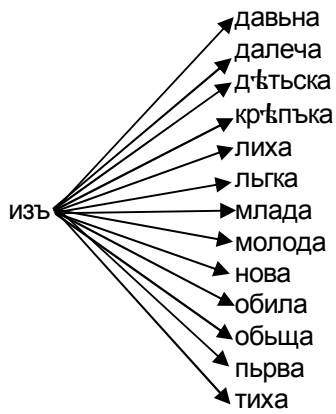
Прийменник **въ** є початковим у двох 6-компонентних моделях з 5-компонентним розщепленням, у яких він сполучається зі стягненими прикметниками чоловічого роду у формі знахідного і місцевого відмінків:

В іншій 6-компонентній моделі початковим є прийменник **съ**, а компонентами розщеплення, як і у попередньому випадку, виступають стягнені прикметники у формі однини, але родового відмінка:

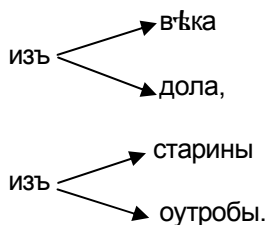
Дві найбільші моделі – 14-компонентні з 13-компонентним розщепленням – представлені поєднанням прийменників **узъ** та **по** з короткими прикметниками чоловічого роду у формі однини родового і місцевого відмінків відповідно:

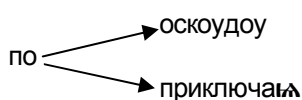
Поеднання прийменника з прикметником для утворення прислівникового значення відоме ще зі старослов'янської мови. У процесі розвитку системи мови використання таких конструкцій у функції обставини набуло значного поширення, про що свідчать відповідні приклади: *Не примивъ съ гола словесъ разумьныхъ* (XIII слів Григорія Назіанзіна за сп. XI ст., 298); *Из давьна желаник имъще раздрѣшитисѧ и [съ] Хмь быти* (Словник з Пандекта Антіоха за сп. XI ст.); *Видимъ по дробнѣ, чьто глѣтъ Данїль въ видѣниихъ* (Іполита єпископа казанія про Христа і про антихриста за рукописом XII ст., 19); *Отъ равьна другъ къ другу раздѣлѧтъ* (Правила Карфагенських соборів, Кормча книга Єфремівська, бл. 1100 р.); *Познает ли на долзѣ ꙗкого купивъ, то своѧ кꙋны възметъ* (Руська правда за сп. 1280-х рр.).

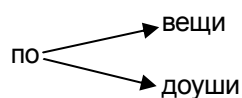
Найчисленнішими виявилися моделі прийменниково-іменникового типу (27), найпростіші серед яких – це 3-компонентні моделі з 2-компонентним розщепленням, де початковими є прийменники **съ, изъ, по, въ**.

Прийменник **изъ** сполучається з іменниками у формі родового відмінка однини:

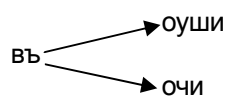

Прийменник **по** утворює досить різні моделі, поєднуючись з іменниками у формі давального і родового відмінків відповідно:

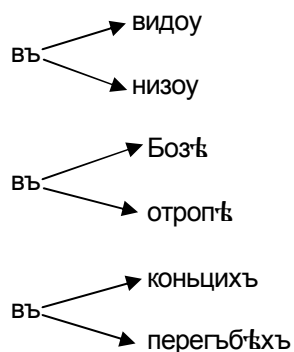

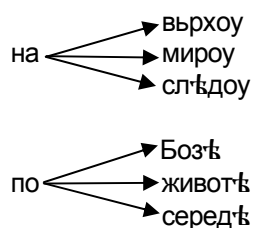
Прийменник **въ** є початковим компонентом у чотирьох 3-компонентних моделях. В одному випадку він поєднується з іменниками середнього роду:

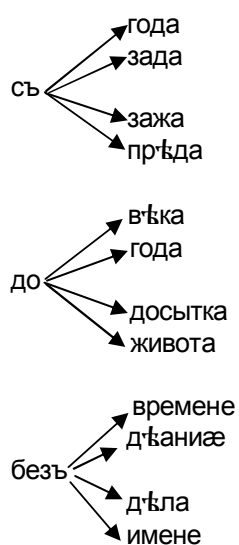
У решті моделей компонентами розщеплення виступають іменники чоловічого роду один раз у формі давальногого і двічі місцевого відмінків:

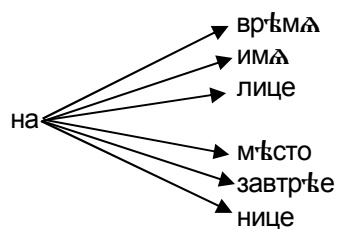
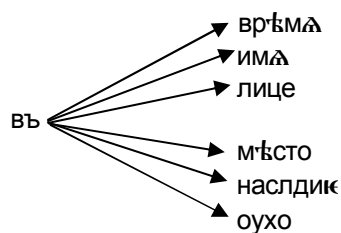
У 4-компонентних моделях початковими є прийменники **на** і **по**, а компонентами розщеплення іменники чоловічого роду у формі давальногого і місцевого відмінків відповідно:

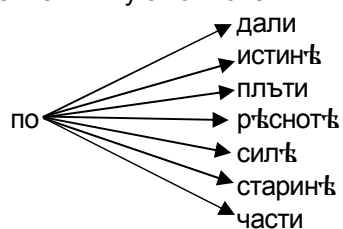
Серед моделей прийменниково-іменникового типу побудовано чотири 5-компонентні моделі. Як початкові у них зафіксовані прийменники **съ**, **до** і **безъ**, які сполучаються з іменниками у формі родового відмінка однини, але перші два – чоловічого, а третій – жіночого родів:

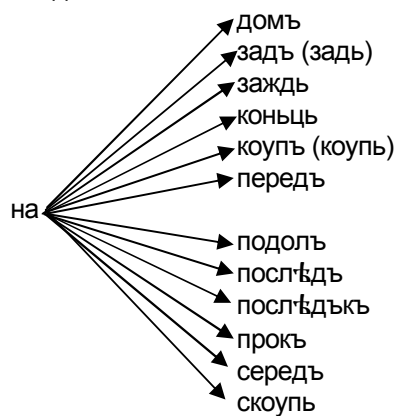
Прийменники **въ** і **на** утворюють чотири 7-компонентні моделі, двічі сполучаючись з іменниками середнього роду у формі знахідного відмінка однини:

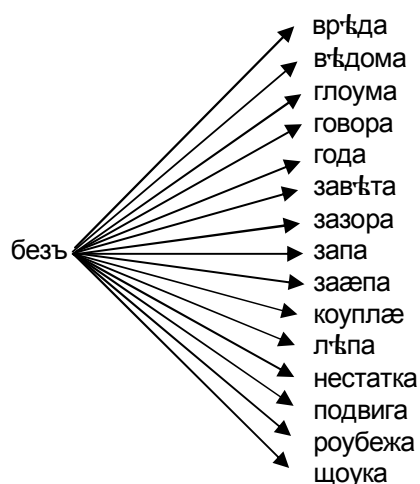
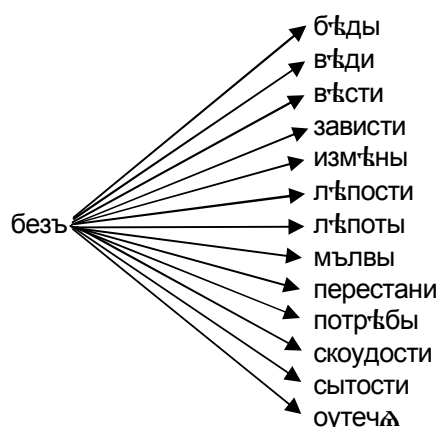
Іменники у формі місцевого відмінка жіночого роду є компонентами розщеплення й у 8-компонентній моделі:

У 12-компонентній моделі з 11-компонентним розщепленням початковим є прийменник **на**, який поєднується з іменниками чоловічого роду у формі знахідного відмінка однини:

Прийменник **безъ** виступає початковим у 14-компонентній і 16-компонентній моделях, поєднуючись з іменниками різних родів у формі родового відмінка:

Сполучення прийменника з іменником, як і прийменника з прикметником, давно слугують джерелом поповнення прислівникових одиниць. Відтак прийменниково-іменникові конструкції складають досить строкату і багатоманітну групу одиниць, схильних до адвербалізації. На користь цього свідчить висока частота вживання цих ЕС у функції обставини: *А не сорокы встроскоташа, на слѣду Игоревѣ ѣздить Гзакъ* (Слово о полку Ігоревім); *Да въ мѣстѣ прикмлють описаник* (Ізборник Святослава 1073 р.); *Въ таинѣ вѣсе творити* (Ізборник Святослава 1076 р.); *Млѣстивна ѡвльшаго врача и чюдотворьца въ коньцихъ* (Службова мінея за жовтень за сп. 1096 р., 1); *Убогыѣ не забываите, но елико могуще по силѣ кормите* (Повчання Володимира Мономаха, 80); *Съ зада и съ прѣда идущемъ* (Златоструй за сп. XII ст.); *И съ разу рѣша* (Богословіє св. Іоанна Дамаскина в перекладі Іоанна, ексарха Болгарського, за сп. до 1200 р., 141); *Не надобѣ вѣстѣпатисѣ ... до вѣка ни в люди церковныѣ, ни во вѣсѣ суды ихъ* (Церковний устав великого князя Володимира по Кормчій XIII ст.); *Въ очи и за очи смѣются* (Пчела) тощо.

Отже, моделі ЕС з віялоподібним розщепленням представлені поєднанням прийменників з різними іменними частинами мови, а також однією займенниково-іменниковою конструкцією. Щодо частиномовної належності складників ЕС, то серед усіх типів моделей переважає прийменниково-іменниковий тип, представлений 27 моделями.

З огляду на те, що більшість ЕС формуються шляхом поєднання прийменника з іменною частиною, важливими характеристиками цих одиниць є сполучуваність прийменників та граматичні параметри компонентів розщеплення. В аналізованих моделях виявлено низку закономірностей, а саме: 1) найбільшу кількість ЕС утворено за допомогою прийменника **въ**, а також прийменників **на**, **по** і **безъ**; 2) переважна більшість компонентів розщеплення зафіксована у формі однини (200 одиниць) і лише незначна кількість – у формі множини (6 одиниць);

3) найчастіше компоненти розщеплення мають форми знахідного, родового, дещо рідше місцевого відмінків; 4) найуживанішою є грамема чоловічого роду.

Ці та інші особливості початкових компонентів і компонентів розщеплення ЕС узагальнено у поданих нижче таблицях.

Таблиця 1

Розподіл компонентів розщеплення за граматичними показниками

<i>Рід</i> \ <i>Відмінок</i>	<i>Р.</i>	<i>Д.</i>	<i>З.</i>	<i>О.</i>	<i>М.</i>	Разом
ч.	29	11	33	–	15	88
ч./с.*	22	13	–	–	11	46
ж.	17	–	18	–	11	46
с.	4	5	16	–	3	28
Разом	72	29	67	–	40	208

Таблиця 2

Співвідношення прийменників та відмінкових форм іменників, займенників, прикметників і числівників

<i>Прийменник</i> \ <i>Відмінок</i>	<i>Р.</i>	<i>Д.</i>	<i>З.</i>	<i>О.</i>	<i>М.</i>	Разом
въ	–	2	44	–	18	64
на	–	3	23	–	12	38
по	2	22	–	–	10	34
безъ	34	–	–	–	–	34
изъ	17	–	–	–	–	17
съ	11	2	–	–	–	13
до	4	–	–	–	–	4
отъ	2	–	–	–	–	2
Разом	70	29	67	–	40	206

У підсумку варто зазначити, що моделювання форми вираження прислівникових ЕС вказує на упорядкованість внутрішньої організації цих одиниць, їхній системний характер. Ілюстративний матеріал яскраво свідчить про виразну обставинну функцію цих одиниць. Відтак це може бути одним із вагомих аргументів щодо доцільності зарахування прислівникових ЕС до класу прислівників, оскільки уже на ранніх етапах розвитку української мови конструкції такого типу виконували функцію обставин і мали низку прислівникових ознак.

Література

1. Ващенко В. С. Явища переходу в системі частин мови / В. С. Ващенко // Українська мова в школі. – 1953. – № 6. – С. 14–22.
2. Карпов В. А. Язык как система / В. А. Карпов. – 3-е изд. – М. : Едиториал УРСС, 2009. – 304 с.
3. Лучик А. А. Еквіваленти слова в українській і російській мовах : дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова"; 10.02.02 "Російська мова" / Лучик Алла Анатоліївна. – К. : Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, 2001. – 430 с.
4. Лучик А. А. Еквіваленти слова в українській і російській мовах : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова"; 10.02.02 "Російська мова" / Лучик Алла Анатоліївна. – К. : Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, 2001. – 34 с.
5. Мельник К. О. Еквіваленти слова української мови: стан і статус / К. О. Мельник // Магістеріум. Мовознавчі студії. – К., 2013. – [у друці].
6. Рогожникова Р. П. Об эквивалентах слова в русском языке / Р. П. Рогожникова // Вопросы языкознания. – 1977. – № 5. – С. 110–116.

* Стягнені прикметники чоловічого і середнього роду у формі родового, давального і місцевого відмінків мають однакові граматичні показники.

7. Рогожникова Р. П. Словарь эквивалентов слова : наречные, служебные, модальные единства : 1200 единиц / Р. П. Рогожникова. – М. : Русский язык, 1991. – 256 с.
8. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам (С.-Петербург, 1893-1912) : в 3 т. / И. И. Срезневский. – (Репринт). – М. : Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1953–1958. Т. 1–3. – 1953–1958.
9. Чердиченко О. І. Про мову і переклад / О. І. Чердиченко. – К. : Либідь, 2007. – 248 с.
10. Языки мира : проблемы языковой вариативности / под ред. В. Н. Ярцевой. – М. : Наука, 1990. – 214 с.
11. Ярцева В. Н. О взаимосвязи элементов языковой системы / В. Н. Ярцева // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М. : Наука, 1969. – С. 233–239.